

MALIKA TO'MARIS DAVRIDAGI HARBIY SAN'AT VA DAVLATCHILIK**Turdiyeva Aziza Yo'ldosh qizi****Termiz davlat universiteti, Tarix yo'nalishi 2-kurs talabasi****Ilmiy rahbar: Jumayev Mustafo Erkin o'g'li****Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi**<https://doi.org/10.5281/zenodo.21331407>

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi Markaziy Osiyo xalqlaridan biri bo'lgan massagetlar davlatining shakllanishi, uning yetakchisi malika To'maris hukmronligi davridagi davlat boshqaruvi tizimi hamda harbiy san'at masalalari tahlil qilinadi. Xususan, forslarning Axomaniylar sulolasi asoschisi Kir II bilan bo'lib o'tgan urush voqealari, massagetlarning jang taktikasi, qurol-aslahasi va harbiy tashkilotchiligi, shuningdek, bu davrdagi davlatchilik an'analarning O'rta Osiyo xalqlari tarixidagi o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: To'maris, massagetlar, Kir II, Axomaniylar, davlatchilik, harbiy san'at, ko'chmanchi xalqlar, saklar, Markaziy Osiyo tarixi.

Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi davlatchilik tarixini o'rganish nafaqat mintaq tarixini, balki umumjahon tsivilizatsiyasi taraqqiyotini tushunish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Bizning eramizdan avvalgi VI asrda Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi keng dashtlarda, Orol dengizi atroflarida yashagan massagetlar ittifoqi shu davrdagi eng qudratli ko'chmanchi davlat uyushmalaridan biri bo'lgan. Ushbu davlat tarixida alohida o'rin tutgan shaxs — malika To'maris bo'lib, uning nomi qadimgi dunyo tarixnavisligida, xususan, yunon tarixchisi Gerodotning “Tarix” asarida saqlanib qolgan.

To'maris davri nafaqat harbiy jasorat namunasi sifatida, balki o'ziga xos davlat boshqaruvi tizimi, ijtimoiy tuzilma va harbiy san'atning yuksak darajada rivojlanganligi bilan ham e'tiborga loyiqdir. Ayni shu davrda ko'chmanchi xalqlarning o'troq forslar davlatiga qarshi olib borgan mustaqillik kurashi Markaziy Osiyo xalqlarining o'z yerini, urf-odatlarini va davlatchilik an'analarni himoya qilish borasidagi ilk yorqin sahifalaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — malika To'maris hukmronligi davridagi massagetlar davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzilishini, boshqaruv tizimini hamda o'sha davr harbiy san'atining o'ziga xos xususiyatlarini tarixiy manbalar asosida tahlil qilishdan iborat.

Massagetlar — qadimgi sak-skif qabilalar ittifoqiga mansub, asosan ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullangan xalq bo'lib, ular hozirgi O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmaniston hududlarining katta qismini, xususan, Orol dengizi atrofi va Amudaryoning quyi oqimidagi hududlarni egallab turgan. Gerodot ma'lumotlariga ko'ra, massagetlar sonjihatidan katta va jangovar xalq bo'lib, ular alohida qabilaviy-urug'chilik tuzilmasiga ega bo'lgan qabilalar ittifoqi shaklida davlat boshqaruvini amalga oshirganlar.

Massagetlar davlatining ijtimoiy-siyosiy tuzilishida qabila boshliqlari va harbiy sardorlar muhim o'rin tutgan. Ularning boshqaruv tizimi markazlashgan monarxiyadan ko'ra, harbiy demokratiya unsurlarini o'zida mujassam etgan qabilaviy ittifoq shakliga yaqin bo'lgan, biroq favqulodda vaziyatlarda — xususan tashqi xavf tug'ilganda — yagona hukmdor, ya'ni malika yoki shoh atrofida birlashish an'anasi mavjud bo'lgan. Bu esa markaziy hokimiyatning zarur bo'lgan paytda tezkor va samarali harakat qilish imkoniyatini ta'minlagan.

E'tiborlisi shundaki, massagetlar jamiyatida ayollarning ijtimoiy mavqei yuqori bo'lib, ular nafaqat oilaviy, balki davlat boshqaruvi va harbiy sohalarda ham faol ishtirok etganlar. Malika To'marisning davlat boshqaruviga kelishi va qo'shinlarga bosh bo'lib turishi bunga yorqin misol

bo'la oladi. Bu holat qadimgi Markaziy Osiyo xalqlari ijtimoiy tuzumida gender tengligining nisbatan yuqori darajada bo'lganligidan dalolat beradi.

To'maris massagetlar qabilalar ittifoqining yetakchisi bo'lib, u eri vafotidan so'ng davlat tepasiga kelgan degan taxminlar mavjud. Gerodot uni dono, mard va vatanparvar hukmdor sifatida tasvirlaydi. To'marisning hukmronligi davri bizning eramizdan avvalgi 530-yil atrofiga to'g'ri keladi, ya'ni Axomaniylar sulolasining asoschisi, fors shohi Kir II ning Markaziy Osiyoga yurishi davriga to'g'ri keladi.

Tarixiy manbalarga ko'ra, Kir II dastlab To'marisga sovchi yuborib, unga turmushga chiqishni taklif qilgan, biroq bu taklif orqasida haqiqiy maqsad — massagetlar yerlarini tinch yo'l bilan bosib olish bo'lgan. To'maris bu hiylani anglab, taklifni rad etadi. Shundan so'ng Kir II ochiqdan-ochiq harbiy yurish boshlaydi va Amudaryo (Yaksart/Oks daryosi) orqali o'tib, massagetlar yerlariga bostirib kiradi.

To'marisning davlat arbobi sifatidagi mahorati shundaki, u dastlab dushman bilan ochiq jangga kirishmasdan, diplomatik yo'l bilan masalani hal qilishga harakat qiladi — Kir II ga o'z yerlarini tark etishni taklif qiladi yoki massagetlarning o'z hududida bema'lol jang qilishni taklif etadi. Bu uning nafaqat jasur, balki oqilona va strategik fikrlay oladigan davlat rahbari bo'lganligini ko'rsatadi.

Massagetlarning harbiy san'ati o'sha davr ko'chmanchi xalqlariga xos yuksak darajadagi otliq qo'shin taktikasiga asoslangan edi. Ularning asosiy jangovar kuchini otliq lashkarlar tashkil etib, bu esa katta hududlarda tezkor harakatlanish, dushmanni chalg'itish va kutilmagan hujumlar uyushtirish imkonini bergan.

Massagetlar qurol-aslahasi orasida quyidagilarni alohida ta'kidlash lozim:

— O'q-yoy (kamon) — asosiy uzoq masofadan zarba beruvchi qurol bo'lib, otliq jangchilar egardan turib nishonga aniq o'q uzish mahoratiga ega bo'lganlar;

— Akinak — qisqa, ikki tomonlama tig'li qilich, yaqin jangda foydalanilgan an'anaviy sak-skif qurolli;

— Sagaris — jangovar bolta, dushman zirhini yorib o'tishga mo'ljallangan;

— Nayza va sanchqi qurollar — otliq va piyoda jangchilar tomonidan yaqin masofada qo'llanilgan;

— Bronza va suyakdan yasalgan himoya vositalari — dubulg'a, qalqon hamda ba'zi manbalarda tilla bilan bezatilgan taqinchoq-zirhlar haqida ma'lumotlar uchraydi.

Massagetlarning jang taktikasi ko'chmanchi xalqlarga xos “soxta chekinish” usuliga asoslangan bo'lib, bu usulda qo'shin dastlab dushmanni o'ziga ergashtirish maqsadida ataylab orqaga chekinar, so'ngra dushman qo'shini o'z bazasidan uzoqlashib, tartib-intizomi buzilgan holatda kutilmagan qarshi hujum uyushtirilgan. Bundan tashqari, dashtning keng hududlaridan foydalangan holda dushmanni o'rab olish, chekinayotganday ko'rinib, keyin yon tomonlardan zarba berish kabi taktik usullar keng qo'llanilgan.

Harbiy tashkilotchilik nuqtai nazaridan massagetlar qo'shini qabila va urug'lar bo'yicha bo'linmalarga ega bo'lib, har bir bo'linma o'z sardori boshchiligida harakat qilgan, biroq umumiy strategik rahbarlik yagona qo'mondon — bu holatda malika To'maris qo'lida jamlangan edi. Bu markazlashgan strategik boshqaruv bilan tarqoq taktik ijro uyg'unligi massagetlar harbiy san'atining o'ziga xos xususiyati bo'lgan.

Gerodot ma'lumotlariga ko'ra, jang boshlanishidan oldin fors qo'shini ayyorlik ishlatib, o'z lagerida mo'l-ko'l taom va sharob qoldirib, ataylab chekinadi. To'marisning o'g'li Spargapis boshchiligidagi massaget otryadi bu lagerni egallab, sharobdan mast bo'lib qolganida, forslar qaytib

kelib, ularni yo'q qiladi va Spargapisni asir oladi. Bu voqea To'maris uchun og'ir shaxsiy va davlat ahamiyatiga molik zarba bo'ladi.

Shundan so'ng To'maris Kir II ga qat'iy ogohlantirish maktubi yo'llaydi va butun massaget qo'shinini safarbar etib, hal qiluvchi jangga o'tlanadi. Manbalarda ta'kidlanishicha, bu jang o'sha davrning eng qonli janglaridan biri bo'lib, unda fors qo'shinining katta qismi, jumladan, Kir II ning o'zi ham halok bo'ladi. To'maris g'alabadan so'ng o'g'lining o'limi uchun timsol tariqasida qasos olganligi haqidagi rivoyat qadimgi dunyoda keng tarqalgan bo'lib, bu voqea keyingi asrlar davomida ko'plab tarixiy va badiiy asarlarda aks etgan.

Ushbu g'alabaning tarixiy ahamiyati juda katta bo'lib, u o'sha davrda mag'lubiyatga uchramagan, ulkan imperiyaga aylanib borayotgan Axomaniylar davlatining Markaziy Osiyoga qarab kengayishini vaqtincha to'xtatib qo'ydi. Bu esa mintaqa xalqlarining o'z mustaqilligini, hududiy yaxlitligini va davlatchilik an'analarini saqlab qolishida muhim omil bo'ldi.

Malika To'maris davridagi voqealar Markaziy Osiyo xalqlari davlatchilik tarixida bir qancha muhim jihatlarni namoyon etadi. Birinchidan, bu davr ko'chmanchi xalqlarning ham yuksak darajada tashkillashgan, o'z strategiyasi va diplomatiyasiga ega davlat sifatida faoliyat yurita olganligini ko'rsatadi. Ikkinchidan, To'marisning shaxsiy fazilatlari — jasorat, aql-farosat va vatanparvarlik — keyingi davrlarda shakllangan davlat boshqaruvi va yetakchilik andozalariga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Uchinchidan, massagetlarning Kir II ustidan qozongan g'alabasi Markaziy Osiyo xalqlarining tashqi bosqinchilarga qarshi mustaqillik uchun kurashining ilk va yorqin namunasi sifatida tarix sahifalariga bitilgan. Bu voqea keyinchalik mintaqada shakllangan turli davlat uyushmalari, jumladan, so'g'diylar, xorazmliklar va boshqa xalqlarning o'z mustaqilligini himoya qilish an'analariga ma'naviy asos bo'lib xizmat qilgan.

Shuningdek, To'maris obrazi zamonaviy O'zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo davlatlarida milliy g'urur va ayol-vatanparvar timsoli sifatida keng qadrlanadi. Uning nomi bilan bog'liq tarixiy meros yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Malika To'maris haqidagi rivoyat qadimgi dunyoning ko'plab tarixchilari va mualliflari asarlarida turlicha talqin qilingan. Gerodotdan tashqari, keyingi davr rim va yunon mualliflari ham massagetlar malikasi haqida ma'lumotlar keltirganlar. O'rta asrlarda va yangi davrda Yevropa rassomlari, jumladan, italyan va golland rassomchilik maktabi vakillari To'marisning Kir II boshini qonli sharob to'la idishga solish sahnasini tasvirlagan mashhur asarlar yaratganlar. Bu esa To'maris siymosining nafaqat Sharq, balki jahon madaniyatida ham chuqur iz qoldirganligidan dalolat beradi.

Zamonaviy O'zbekistonda ham To'maris obraziga alohida e'tibor qaratilmoqda. Uning nomi bilan bog'liq badiiy asarlar, teatr sahna asarlari va tarixiy tadqiqotlar yaratilgan bo'lib, bu esa yosh avlodda milliy tarixga, ayniqsa ayol-vatanparvarlar merosiga bo'lgan qiziqishni oshirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, olimlar tomonidan massagetlar davri arxeologik yodgorliklarini o'rganish borasida izlanishlar davom ettirilmoqda, bu esa To'maris davri haqidagi tarixiy bilimlarni yanada boyitmoqda.

Huquqshunoslik nuqtai nazaridan qaraladigan bo'lsa, massagetlar jamiyatidagi boshqaruv tizimi — ya'ni qabila kengashlari, urug' boshliqlari o'rtasidagi kelishuvlar va favqulodda vaziyatlarda yagona hokimiyatga bo'ysunish tartibi — ibtidoiy davlat-huquqiy munosabatlarning shakllanish bosqichlarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bu tajriba davlat va huquq nazariyasi fanida davlatning kelib chiqishi va uning ilk shakllari haqidagi tasavvurlarni chuqurlashtirishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, malika To‘maris davridagi massagetlar davlati Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi davlatchilik an‘analari qanchalik boy va rivojlangan bo‘lganligining yorqin dalilidir. Ushbu davrda shakllangan harbiy tashkilotchilik tizimi, otliq qo‘shinlarga asoslangan taktik mahorat, shuningdek, markazlashgan strategik boshqaruv uslubi o‘sha davr uchun ilg‘or hisoblangan. To‘marisning Kir II ustidan qozongan g‘alabasi nafaqat harbiy, balki siyosiy va ma‘naviy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo‘lib, u Markaziy Osiyo xalqlarining mustaqillikka intilishi va o‘z davlatchiligini himoya qilish borasidagi ilk tarixiy tajribalaridan biri sifatida baholanishi lozim. Bugungi kunda ham To‘maris siymosi yosh avlodni vatanparvarlik, mardlik va milliy g‘urur ruhida tarbiyalashda muhim tarixiy-ma‘naviy manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Геродот. Тарих (IX kitobdan iborat). — Toshkent: tarjima nashri.
2. Ртвеладзе Е.В. Markaziy Osiyoning qadimgi davlatlari tarixi. — Toshkent: Fan, 2009.
3. Аскаров А.А. O‘zbekiston tarixi: eng qadimgi davrdan to milodning V asrigacha. — Toshkent: O‘qituvchi, 2011.
4. Толстов С.П. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. — Toshkent, 1991.
5. Zaymov B. Markaziy Osiyo xalqlari qadimgi harbiy san‘ati tarixi. — Toshkent, 2015.
6. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. — Toshkent, 2000-2006.